

A KULTÚRA-FOGALOM ÉRTELMEZÉSE A MARXISTA MŰVELŐDÉSELMÉLETBEN

A neveléstudomány, sőt más társadalomtudományok művelői körében az utóbbi időben növekvő érdeklődés tapasztalható a kultúra elméleti kérdései, tudományos kutatása iránt. Összefügg ez azzal a napjainkban világszerte jelentkező felismeréssel, hogy a kultúra, a művelődés, a permanens nevelés az általános társadalmi fejlődésnek *nem csupán szellemi tükörképe vagy szerves része*, hanem egyre növekvő mértékben *feltétele* is. A 20. században fellépő számos világméretű folyamat, társadalmi és kulturális tényező tartós érvényesülése megérlelte a szükségleteit és feltételeit a kultúrára, a művelődésre mint egészre, mint komplex rendszerre irányuló elméleti-tudományos kutatásoknak.¹

A szocialista neveléstudomány, az iskolai és iskolán kívüli nevelés egész elmélete és gyakorlata mind erőteljesebben igényli és sürgeti a megfelelő mélységű marxista művelődéseméleti háttérrel és bázissal. A sokoldalú kommunista ember- és műveltségesszmény, a tudományos-kulturális specializálódás, valamint integrálódás és interdiszciplinaritás művelődéspolitikai realizálódása, az ún. „gyorsuló idő” és a tananyagrobbanás problematikája, az oktatás és képzés művelődési anyagának kiválasztása és rendszerezése, a különböző műveltségi struktúrák és szintek felépítése és koordinálása, stb. — mind megannyi, *csak átfogó művelődéseméleti alapokon tisztázható, bonyolult kérdéskomplexum*.

A marxista művelődésemélet ma még jórészt kidolgozásra váró alapkérdései közül elsőrendű fontossága, sajátos központi szerepe van a *kultúra fogalma* meghatározásának, értelmezése különböző aspektusainak. A korábbi filozófiai és művelődéstörténeti, -elméleti irodalomban igen sok kultúra-definíció született és volt használatban. Ez természetesen nem véletlen jelenség, mert a kultúra fogalmi meghatározási kísérletei és különböző értelmezései, társadalmi hatókörének, funkciójának elméleti körülhatárolására irányuló tudományos törekvések mindig dialektikus kölcsönhatást tételeznek fel az állandóan mozgásban levő társadalmi-kulturális gyakorlattal. A társadalomtörténetileg és az adott társadalmi rendszer szempontjából adekvát kultúra-fogalom *egyfelől* helyesen tükrözi, de ezen túl orientálja, centrális rendező elvként segíti az élő kulturális folyamatok, jelenségek egymásra és egymásba épülésének bonyolult alakulását, *másfelől* állandóan kivonja és elméletileg általánosítja a kulturális gyakorlat

¹ Itt mindenekelőtt olyan ösztönző tényezőkre utalnánk, mint a szocializmus és a szocialista kultúra dinamikus fejlődése, vívmányai, amelyek természetesen új ellentmondásokat, feszültségeket is magukkal hoztak. Vagy a békés egymás mellett élés körülményei között folyó kulturális verseny, osztályharc, az egyre szélesedő kulturális cserekapcsolatok rendszere. Nem kevésbé fontos ebből a szempontból is a tudományos-technikai forradalom térhódítása és a vele együtt járó politikai, gazdasági, tudományos és közművelődési viták, reformok egész sora, stb. Mindezek elmélyült filozófiai jellegű művelődéseméleti vizsgálódásokat is szükségessé tesznek.

mozgásának, változásainak törvényszerű tendenciáit. A kultúrának hosszú évezredekre visszanyúló és egyre kiterjedtebbé, sokrétűbbé váló, állandó történeti mozgása ismételten megkövetelte, kiváltotta a kultúra újabb és újabb, koronként változó meghatározását és értelmezését. Ez a mozgás ugyanakkor híven visszatükrözi a kultúra mindenkori alkotóinak, hordozóinak, közvetítőinek, befogadóinak és felhasználóinak, mindenekelőtt a társadalmi osztályoknak (rétegeknek, csoportoknak) különféle érdekkapcsolatait, ellentéteit, szintén igen összetett mozgásrelációit. Így a kultúrának minden eddig megkísérelt és elterjedt definíciója többnyire azt az oldalát fejezte ki, amelyik a kultúra fejlődésének adott szakaszában előtérbe került.²

A fentebbieknek csupán illusztrálására — a részletes fogalomtörténeti anyag bemutatása egész monográfiát igényelne — a hazai marxista művelődéstudományi irodalomból utalunk néhány kultúra- és műveltség-fogalom meghatározásra.

SZABÓ ERVIN például már a század elején vallotta, hogy a történeti-társadalmi fejlődésnek, a valóság egyre több és mélyebb igazságát feltáró emberi megismerési folyamat minden lényeges szakaszának természetes velejárója a fogalmak újra történő meghatározását szorgalmazó tudományos törekvés. Különösen világosan érvényesül ez a tendencia a kultúra, a társadalmi műveltség kategóriája esetében. Az első világháború tragikus kulturális tapasztalatai, a polgári „intelligencia csődjét jelző szociológiai megismerések” mondatják ki SZABÓ ERVINNEK, hogy „újra kell meghatározni a műveltség fogalmát, és ezzel a műveltség társadalmi funkcióját is.” Életművének mintegy összegzésként, 1918-ban megjelent utolsó tanulmányában mélyenszántó és meghatóan szép szavakkal kísérel meg ezt az „újra meghatározást”. Kísérlete nemcsak egyszerű adaptációja a közkeletű marxista felfogásnak, hanem önálló, eredeti értelmezése és ma is figyelemre méltó gazdagítása a marxista kultúra-koncepciónak.

„Am nevezék műveltségnek a tudás bizonyos mennyiségét, az értelem bizonyos kicsiszolt-ságát, az életigények bizonyos terjedelmét. De a tapasztalatok után senki sem igényelheti, hogy ezeket a tulajdonságokat elegendőnek tartsuk, . . . a műveltség . . . nem merül ki értelmi tulajdonságokban. Követelményei elsősorban nem is az intellektuális, hanem a morális és szociális szférában vannak. Alapvető tulajdonsága: az ember minden képességének harmóniája. Ami azt jelenti: az értelmi, érzelmi és a cselekvő erők legmagasabb kiképzése és összhangja . . . A lélek teljes harmóniája: ez az igazi műveltség. A tudás, az érzés, az akarás egybeforrása. Megismerni mindent, kiválogatni a legjobbat, hinni benne a szeretet erejével és *heroikus elszántsággal megvalósítani belőle minden nap minden lehetőt.*”³

LUKÁCS GYÖRGY kultúra-fogalma és értelmezése már annak a kornak követelményeit veszi tekintetbe, amelyben kibontakozik és uralkodóvá válik a hanyatló polgári filozófia irracionalista, pesszimista kultúrkritikája. Ennek a kritikának — amint ez közismert — leglényegesebb és jellegzetesebb vonása a kultúra és civilizáció ellentétének abszolutizálása, a kapitalizmus objektív és valóságos művészet- és kultúraellenes tendenciáinak romantikus antikapitalista, szubjektivistá-irracionalista eltorzítása.

² A különböző polgári kultúrfilozófiai, kultúrtudományi, kultúrológiai irányzatok (a német klasszikus filozófia, a pozitivistá angolszász kultúrantropológia, a neokantiánus értékképzés, a pesszimista-irracionalista kultúrkritika, a kultúrpedagógia, a neotomista kultúrfilozófia — hogy csak a legfontosabbakat említsük) több száz kultúra-fogalmat „termeltek ki” az elmúlt két és félszáz évben. Újabbban gyorsan növekszik a marxista kultúra-meghatározási kísérletek száma is.

³ Szabó Ervin: *Műveltség és kultúra. Könyvtártudományi cikkei és tanulmányai.* Bp. 1959. 601—603. A kiemelés Szabó Ervintől.

„Fogalmilag formulázva, — mondja LUKÁCS GYÖRGY — az ellentét a következő, tárgyilag hamis, megtevésztő formát kapja: a civilizáció, azaz a technikai gazdasági fejlődés a kapitalizmus támogatásával állandóan felfelé megy, kibontakozása azonban fokozódó mértékben kedvezőtlen a kultúrára; ellentétük szakadatlanul kiélesedik egy tragikus-elviselhetetlen feszültségig. . . . Hogy itt egy történelmi-társadalmi tényálladéknak irracionalista eltorzításáról van szó, azt mutatja az az egyszerű megfontolás, hogy a kultúra és civilizáció — helyesen érve — nem is lehetnek ellentétes fogalmak. Hiszen a kultúra átfogja az ember összes tevékenységeit, amelyekkel a természetben, a társadalomban és önmagában túlhaladja saját, eredeti természetes adottságait. . . . A civilizáció ellenben az átfogó, periodizáló kifejezés a barbárságból való kilépés utáni történelem számára; átfogja a kultúrát is, de vele együtt az ember egész társadalmi életét. Az efféle fogalmi ellentét tételezése, az egymással szemben ható erők, entitások mítoszának megteremtése tehát nem egyéb, mint a kultúra konkrét ellentmondásosságának egyszerre absztraháló és irracionalista eltorzítása”.⁴

Ma viszont, amikor a szocializmus teljes felépítésén munkálkodó társadalmunk és államunk kulturális-nevelő funkciói dinamikusan erősödnek és szélesednek, mindenekelőtt a művelődéspolitikai, a permanens nevelés és közművelődés elméleti megalapozása igényli a kultúra és műveltség korszerű fogalmát és értelmezését. KISS ÁRPÁD „Műveltség és iskola” című könyvének első felében, ahol az iskola, a permanens nevelés és a neveléstudomány nézőpontjából foglalkozik a kultúra és műveltség alap- és rokon-fogalmaival, messzemenően számol ezekkel az igényekkel. A bennünket itt közelebből érdeklő kultúra- és műveltség-fogalom meghatározása és értelmezése során figyelemre méltó elemző és rendszerező készséggel, eredeti, önálló módon próbálkozik rendet és világosságot teremteni a szóban forgó kérdések meglehetősen dzsungel-jellegű irodalmában. Az a tény, hogy „pedagógusként — pontosabban nevelésfilozófusként — foglalkozik a műveltség problémájával”, szükségyszerűvé teszi számára azt a meggyőződést, mely szerint a céltudatos szocialista nevelés vizsgálandó problémái és feladatai nem oldhatók meg a kultúra és műveltség egész körének, minden — objektív és szubjektív, anyagi és szellemi — oldalának a szem előtt tartása nélkül. Ezzel összhangban fogalmazza meg „egyszerű meghatározását”: „A műveltség — vagy kultúra — a természetin és a természetesen az ember történeti és egyéni élete folyamán létrehozott emberi réteg.”⁵

KISS ÁRPÁD a kultúra vagy műveltség három fő oldalát, rétegét különbözteti meg: a) az emberivé tett természeti környezetet, illetve az anyagi technikai kultúrát; b) az ember alkalmazkodásának, alakító tevékenységének, gondolkodásának, tanulásának és cselekvésének összegyűjtött és rendszerezetten megőrzött eredményeit, más szóval a szellemi kultúrát vagy társadalmi tudatformákat és társadalmi pszichológiát; c) mindezeknek a társadalom közvetítésével gyakorolt hatását az emberre, vagyis az egyéni kultúrát vagy műveltséget. Fogalmi meghatározásában és értelmezésében tehát a kultúra és műveltség (sőt a művelődés és művelés is) azonos jelentésű szavakként szerepelnek. KISS ÁRPÁD természetesen látja és rámutat arra, hogy a valóságban nincs ilyen megegyezés, s az eltérő fogalom és szóhasználat sok problémát okoz a hazai és külföldi művelődéseméleti szakirodalomban. Ilyen problémaként foglalkozik röviden ő is a civilizáció, a kultúra és a műveltség eltérő jelentésével egyfelől a francia és angol, másfelől a német nyelvterületen.⁶ Különösen érdekesek és termékenyek azok a megállapításai, melyekben kimutatja, hogy milyen zavarokat okozott a német pedagógiának az a 19. század elejétől kezdve jelentkező törekvése, mely a kultúrát és műveltséget igyekezett fogalmilag elhatárolni (Kultur—Bildung).

Végül hadd utaljunk egy másik, szintén egészen újkeletű, gondolatébresztő könyvre, ELEKES LAJOS, ismert történettudósunk „Korszerű műveltség, törté-

⁴ Lukács György: Az ész trónfosztása. Bp. 1956. 460—461. Saját kiemelésem.

⁵ Kiss Árpád: Műveltség és iskola. Bp. 1969. 19.

⁶ Ezen a ponton és általában a „két kultúra” kérdésében nem érezzük elég elmélyültnek a szerző elemzését. Véleményünk szerint jobban építhetett volna az 50-es évek végétől egyre növekvő mennyiségű NDK-beli, szovjet, lengyel és magyar művelődéseméleti szakirodalomra.

nelmi gondolkodás” című művére. Már maga az a tény is sokat mond, hogy a történészek is szükségesnek tartják a korszerű kultúra- és műveltség-fogalom kimunkálását, a szaktudományon túllépő, szélesebb horizontú művelődéseméleti jellegű vizsgálódást. ELEKES LAJOS nem arra vállalkozik elsősorban, hogy meghatározza a korszerű műveltség fogalmát, hanem félévázolja és jellemzi korunknak azokat az erővonalait, kulturális tendenciáit, melyek befolyásolják, meghatározzák a ma embere számára a korszerű műveltség kérdéseiben való állásfoglalást. A korszerű műveltség fogalmára, tartalmára és fontosságára vonatkozóan helyesen állapítja meg, hogy ez is olyan kérdéscsoport, — hasonlóan korunk más jellegzetes problémáihoz — amely csak komplex kutatások alapján, csak ezek eredményeinek, újszerűen összegzett, integrált tapasztalata szerint válaszolható meg, filozófusok, szociológusok, pedagógusok, pszichológusok, stb. együttműködésének eredményeképpen. Ő is hangsúlyozza, hogy az oktatásügy fejlesztésével kapcsolatos és a közművelődést érintő 20. századi nemzetközi viták, javaslatok, reformok hátterében ez a probléma húzódik meg.

Az éles szemű történész fontos körülményre hívja fel a figyelmet, amikor megállapítja, hogy a kultúráról és műveltségről folyó régebbi vitáknak a mélyebb tanulmányozása során nem egyszer bukkanhatunk olyan gondolatokra és érvekre, amelyek a napjainkban folyó vitákban csaknem szó szerint ismétlődnek. Mégsem pusztán ismétlődésről van itt szó, mert más történelmi korban a régi problémák is másképpen jelentkeznek, a hajdani eszmék és érvek új összefüggésekbe kerülnek, és mást, újat és többet fejeznek ki. Tehát a szóköntös, a fogalmazás azonossága ellenére a valóság mozgásban van, fejlődik.

A korszerű műveltség jellegének, fő ismérveinek és funkciója alakulásának a vizsgálata során ELEKES LAJOS elengedhetetlennek tartja a mai kor legdöntőbb, átfogó fejlődési tendenciáiból (a szocializmus döntő világtényezővé válása, a két világhrendszer egymáshoz való viszonyának alakulása, a technikai-tudományos forradalom kibontakozása, stb.) való kiindulást. S miután — imponáló tájékozottsággal — áttekintette ezeket és a velük kapcsolatos polgári és marxista koncepciókat, kritikus szemmel mérlegeli a korszerű műveltség szocialista típusának a kimunkálásához szükséges tudományos módszereket. Az egyik közelítés szerinte a művelődési állapotok és a szubjektív igények empirikus, szociológiai jellegű számbavétele és az ezek szerint várható fejlemények regisztrálása. A másik lehetőség korunk általános fejlődése alapján felmérni a művelődés, a műveltségszintek emelése terén jelentkező szükségleteket. Mindkét módszernek megvan a maga gyengéje, s így magában véve egyik sem ígér megfelelő megoldást. A jelenkori művelődéseméleti, művelődéspolitikai eszmecserék legtöbb résztvevője közt már egyetértés van abban, hogy a két módszernek „olyan egymásra vetített, egymást kiegészítő és állandóan ellenőrző kombinálására van szükség, amely a társadalmi fejlődés egészének objektíve meghatározott tendenciáit, az ezekből származó objektív követelményeket tartja szem előtt; közben egy pillanatra sem hagyva figyelmen kívül a célok megközelítésének az addig elért eredményekben ugyancsak objektíve meghatározott kiindulási szintjét és a célok eléréséhez felhasználható, szubjektív mozzanatokkal szegélyezett ösvények járhatóságát.”⁷

⁷ *Elekes Lajos: Korszerű műveltség, történelmi gondolkodás. Bp. 1969. 19.*

A marxista művelődéstudomány létrejöttétől kezdve számol azzal, hogy a kultúrára rendkívül nehéz alkalmazni a szigorúan vett tudományos definíció eszméjét.⁸ A marxizmus—leninizmus klasszikusai, noha sokat foglalkoztak a kultúra kérdéseivel, nem dolgozták ki annak fogalmát, különösen nem a kultúra formális logikai kritériumoknak megfelelő definícióját. MARX és ENGELS kultúra-felfogása mindenekelőtt abból a felismerésből indul ki, hogy minden kultúra forrása az emberi munka, hogy az ebből kiinduló és erre épülő társadalmi gyakorlat a kezdő és végpontja az öntudatos emberi-társadalmi élettevékenységek összes elemének, területeinek, változó összefüggéseinek, egymástól kölcsönösen feltételezett és egymást keresztül-kasul átható, egész bonyolult történelmi mozgásának. MARX és ENGELS értelmezésében a civilizáció és a kultúra átfogja a társadalmi ember összes tevékenységeit. Felfogásukban a termelési technika (mint a többi oldal végső fokon meghatározó alaptényezője), a társadalmi viszonyok, a szellemi élet és tudatformák ugyanannak a szerves totalitásnak (kultúrának, mesterséges környezetnek) az emberek alkotó-elajátító tevékenységén keresztül megnyilvánuló és egymásra kölcsönösen ható, különböző oldalaként jelennek meg.

MARX és ENGELS még nem ismerték az anyagi és szellemi kultúra, a civilizáció és kultúra antagonisztikusan merev polgári szembeállítását, dekadens koncepcióját. Ezek az antinómiák ugyanis nemcsak a klasszikus és modern kapitalizmus ellentmondásos kulturális fejlődéstendenciáit tükrözik, hanem bizonyos fokig az alap és felépítmény, az elidegenedés, az anyagi-szellemi és az objektív-szubjektív marxi, dialektikus kategóriáknak és fogalompároknak a polgári eltorzítását és meghamisítását jelentik.

A két 19. századi klasszikusénál lényegesen kidolgozottabb és terjedelmesebb művelődéstudományi hagyaték alapján lehet megítélni a lenini kultúrafogalom fő aspektusait. Mint egyik legilletékesebb kortárs és munkatárs, LUNACSAJSZKIJ a marxista művelődéstudomány szempontjait már tudatosan alkalmazva a következőket írja LENIN kultúra-felfogásáról: „Magától értetődik, hogy LENIN tanítása a kultúráról alapvonásaiban ugyanaz, mint MARXÉ és ENGELSÉ. A kultúra az ő felfogásukban lényegében véve a társadalmi élet valamennyi formáját átfogja, kivéve a közvetlen termelési formákat. Természetesen az utóbbiakat is a kultúrához sorolhatnánk, ha a kultúrát a természet — az emberi kéztől érintetlen természet — fogalmával állítanánk szembe. A kultúra fogalma magában foglalja az összes úgynevezett felépítményeket... a kultúrának azokat a formáit is, amelyek közvetlenül kapcsolatosak a léttel... A kultúrának mindezek a formái állandó kölcsönhatásban vannak egymással, és bizonyos fokig nyomást gyakorolnak a társadalom gazdasági alapjára is. A kultúra összes formáit és egész dinamikáját végső soron a termelés folyamata határozza meg.”⁹

LENIN nemcsak egyszerűen átvette és alkalmazta a marxizmus kultúrára vonatkozó, addig megállapított általános tételeit, hanem nagyon értékes és eredeti gondolatokkal gazdagította, alkotóan továbbfejlesztette a kultúra marxista elméletét és fogalmi körét. A lenini kultúra-felfogás ízig-vérig marxista, mégis egészen újszerű, „lenini” hangvételt, jellegét elsősorban az magyarázza, hogy a kultúra elméleti elajátítását, egész kulturális megismerő tevékenységét a proletár-szocialista forradalmi gyakorlat szolgálatába állította. Kultúra-felfogá-

⁸ Lenin Hegel nyomán nem véletlenül hangsúlyozza: „Definíció sok lehet, mert a tárgyaknak sok oldala van”. „Minél gazdagabb a vizsgálandó tárgy, azaz minél több különböző oldalról vizsgálható, annál különbözőbbek lehetnek definíciói is.”

⁹ Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák. Bp. 1968. 510.

sának alapvető jellegzetessége volt, hogy az egyes kulturális jelenségeket osztálylényegük, osztályekvivalensük szempontjából vizsgálta, amely számára csak előkészületet jelentett az adott kulturális jelenség egészének érték szerinti vizsgálatához. E vizsgálat végső értelmet pedig a régi kultúra kritikai elsajátításában, felhasználásában és a kultúra új, szocialista formái megteremtésében nyert.

LENIN sohasem szűkítette le a szocialista kultúra fogalmát, nagyszabású céljait. „Birtokba kell venni — mondja — azt az egész kultúrát, amelyet a kapitalizmus hagyott hátra, és fel kell belőle építeni a szocializmust. Birtokba kell venni az egész tudományt, a technikát, minden ismeretet, a művészetet.”¹⁰ Kultúrafogalma kiterjedt, átfogta a kultúra egészét és harmonikus egységbe foglalta a kultúra materiális és szellemi oldalait egyaránt. „Olyan kultúrafogalmat teremt — mondja róla LUKÁCS GYÖRGY —, mely — elméletileg és gyakorlatilag — éles ellentétben áll a ma közkeletű polgári kultúra-felfogással. Évtizedek óta általánosan elterjedt a nyugati értelmiség körében az a felfogás, mintha kultúra és civilizáció harcban állanának . . . a lenini kultúra felfogás nem ismeri már a kultúra és civilizáció polgári ellentétességét, . . . itt elméletben és gyakorlatban egybeforrnak kultúra és civilizáció, . . . összefonódott egységük alkotja az új szocialista kultúra fogalmát.”¹¹

LENIN kultúrafogalmának van egy másik lényeges és messze a jövőbe mutató dimenziója is. LENIN ugyanis a kultúrát *nem csupán statikusan*, mint technikai, tudományos, művészeti vagy egyéb alkotások, értékek, javak összességét fogta fel. Már KRUPSZKAJA — akinél közelebből és mélyebben senki sem ismerhette LENIN gondolkodását — felhívta a figyelmet, hogy „Vlagyimir Iljics a kultúrát egész bonyolultságában szemlélte, . . . Kultúrafelfogását teljes összetettségében alakította ki. . . A kultúrát nem izolált, időn és téren kívüli dolognak fogta fel. Ő a kultúrát az élet minden oldalával szorosan összefonódottnak tekintette. . . Ezt a kapcsolatot az élet minden oldalával . . . fáradhatatlanul kiemelte. . . A kultúra kérdéseire közeledve, Vlagyimir Iljics nem úgy vizsgálta a kultúrát, mint valami változatlant, formálhatatlant, ellenkezőleg, a kultúrát *mindenféle közvetítésében tekintette*”, — és hangsúlyozta, hogy „a láncszemek egész sora határozza meg a kulturális mozgást.”¹²

A marxizmus—leninizmus művelődéstudományban először LENIN-nél találkozunk olyan kultúrafogalommal, amely az alkotás mellett a *kultúraközvetítési szférát*, a kultúraterjesztést is bekapcsolta a kultúra fogalmi körébe. Sőt ezt még egy további újabb oldallal is kiegészítette. Nevezetesen, LENIN mindenki másnál világosabban felismerte, hogy a kultúra alapvető célja, az egész kulturális mozgás végső értelme az, hogy *a kultúra az egész nép, a tömegek közkinccsége legyen, hogy az emberek milliói felhasználják, alkalmazzák és személyiségükbe szervesen beépítsék a már megalkotott és hozzájuk közvetített értékes kultúrát.*¹³

A *kultúra felhasználási, alkalmazási szférája* elsősorban a *mindennapi élet*. Ezért érdekelték LENINT az új, szocialista kultúra építésében mindenekelőtt a halaszthatatlan napi feladatok, a tömegek mindennapi életének, új kollektivista életformájának kulturális kérdései. LENIN kulturális forradalom-konceptiójának, összes művelődéspolitikai törekvéseinek tulajdonképpeni summája a *szocialista*

¹⁰ Lenin Művei 29. kötet Bp. 1953. 57—58.

¹¹ Lukács György: Lenin Bp. 1970. 149—150.

¹² Krupszkaja: Leninről. Moszkva, 1965. 58—65. (oroszul) Saját kiemelésem.

¹³ Lenin Művei 26. kötet Bp. 1953. 459.

tömegkultúra fogalma, eszméje. E szintén rendkívül szélesen értelmezendő lenini fogalomba „beleférnek” a kultúrának olyan elemei, mint a munka kultúrája, a termelési-technikai, tudományos-ideológiai-politikai, nyelvi-művészeti tömegfelvilágosítás, az egész közoktatás és közművelődés (sajtó, könyvtár, rádió, mozi, színház, művelődési otthon, klub, kiállítások), a közösségi erkölcs, életforma, magatartás, szokások, higiénia, a mindennapi élet kultúrája stb. stb. „Éppen a kultúra kérdését vetem most fel, — írja erről LENIN — mert ezekben a dologban csak azt szabad elértnék tekinteni, ami gyökeret eresztett a mindennapi életben, ami szokássá vált.” A kultúra elsajátításának, alkalmazásának az a célja, hogy „valóban a vérünkbe menjen át, hogy teljes mértékben és igazán mindennapi életünk alkotó részévé váljon.”¹⁴

A marxista—leninista filozófia és művelődéstudomány „lenini szakasza” után a kultúrafogalommal és általában a kultúra elméleti kérdéseivel kapcsolatban többféle megközelítési, szemléleti mód alakult ki. Az egyik ilyen szemléleti tendencia — hosszú időn keresztül fokozatosan visszaszorulva ugyan — fenntartotta a marxizmus—leninizmus klasszikusainak ún. *szélesebb kultúrafogalmát, értelmezését*. A másik alapfelfogás noha elvileg és kategorikusan nem vetette el a szélesebb kultúrafogalmat, gyakorlatilag olyan kultúrafogalmat vezetett be, amely a kultúra jelenségeit a *társadalmi tudat területeire korlátozta*.

Az ún. szűkebb kultúrafogalom (viszonylag széles skálán mozgó) definícióvariációi a kultúrát csak mint a társadalmi tudatformák szélesebb vagy tágabb körét értelmezték. Az erre a szemléletmódra épülő művelődéstudományi szakirodalom — leegyszerűsítve a klasszikusok komplex és szintetikus társadalom- és kultúra elméletét — az alap és felépítmény struktúrából indult ki, és a társadalmi valóság egészét különböző területekre osztotta. Ezek a területek közismerten a következők: termelés-gazdaság, politika-állam és kultúra-művelődés.

A történelmi-társadalmi gyakorlatban valóban megfigyelhető a nagy társadalmi szféráknak bizonyos fokú elhatárolódása (sőt a kapitalizmus idején, az elidegenedés erősödő tendenciája következtében határozott ellentéte). A társadalom vezetésének, de a tudománynak a szempontjából is kétségtelenül szükséges és gyakorlatilag célravezető ezeket a társadalmi valóság-területeket elhatárolni egymástól. Ez azonban azzal a veszéllyel járt — főként a formális logikai, dogmatikus és az ún. józan gondolkodás szintjén megragadó szemlélet hordozói-nál —; hogy az *egységes társadalmi élet különböző oldalait mechanikusan, metafizikusan szétválasztották, túlhajtották azok elkülönítését*. Az egységes társadalmi egész, a társadalmi ember különböző megnyilvánulásai az ilyen gondolkodásban mesterségesen elkülönült kategóriák alakját öltötték. Majd olyan külön erőkké váltak, melyek kölcsönös kapcsolatai egymásra és egymásba épülő viszonylatai alkalmanként elhomályosultak, háttérbe szorultak.

Lassan kiderült, hogy az alap és felépítmény-elméletet nem lehet a kultúra társadalmi funkciója, helye, fogalma és értelmezése tekintetében egyetlen és kizárólagos kiindulópontnak tekinteni. Természetesen hiba volna észre nem venni, hogy a korábbi marxista művelődéstudományi jellegű vizsgálódásoknak ez az iránya az igazán alkotó marxisták esetében, mindmáig kétségtelenül nem értékelt eredményeket hozott. Például LUNACSARSZKIJ és GRAMSCI főként PLECHANOVRA és LABRIOLÁRA támaszkodó művelődéstudományi munkásságában számos olyan gon-

¹⁴ Lenin Művei 33. kötet. Bp. 1953. 489—490.

dolatot, koncepciót találhatunk, melyek továbbépítése ígéretesnek mutatkozik a mai, modern szocialista kultúra elméleti problémáinak a megoldásában is. Ilyen termékeny gondolat vagy koncepció lehet például az alap és felépítmény elmélettel kapcsolatban az ún. *társadalmi pszichológia* (Plechanov—Labriola) vagy az *egységes történelmi, kulturális blokk* (Gramsci). E kategóriák alkalmazásával könnyebben és mélyebben megérthetjük a társadalom és kultúra belső mechanizmusát, az anyagi és szellemi folyamatok belső kapcsolatainak konkrét dialektikus mozgását, valamint az egyes társadalmi osztályok és a hegemoniájuk alá tartozó társadalmi csoportok gyakorlati-történelmi tevékenységének és a hozzájuk kapcsolódó szellemi területeknek meghatározott egységét.

Az újabb keletű marxista művelődéseméleti irodalomban érvényesülő másik tendencia a kultúra fogalmának az *életmód és a munka oldaláról történő megközelítésére törekszik*. Ez a vizsgálódási irány is arra a felismerésre támaszkodik, hogy minden emberi-társadalmi tevékenység, a kultúra alapvető forrását és energiáját a munka, az emberi lényegi (testi-szellemi) erők történelmi kibontakozása alkotja. Miközben az ember társadalmát, kultúráját és önmagát alkotja, a társadalmi valóság különböző szférái, oldalai szerves egységet képeznek, többé-kevésbé egybeesnek, átmennek egymásba. Így a termelés, a társadalomszervezet és politika szféráinak éppenúgy vannak kulturális vetületei, mint ahogy a kultúrának is vannak gazdasági, társadalomtagozódási és politikai vetületei.

A kultúra marxista fogalmának és korszerű értelmezésének ezt az összefüggését, illetve vonatkozását jól kifejezili a következő megállapítások. „A szocializmus teljes felépítésének a korszakában... a mi szocialista nemzeti kultúránk továbbfejlődése... sokféle módon összekapcsolódik a technikai forradalomnak a munkásosztály részéről történő megvívásával, valamint a népgazdasági tervezés és vezetés új gazdasági rendszerének megvalósításával. Ezáltal erőteljesebben kerül művelődéspolitikánk középpontjába a tudományos-műszaki forradalomnak és a kulturális forradalomnak az összefüggése, mint bármikor máskor. A munka és a művelődés a mi életünkben már nem ellentétek, hanem ezek fokozatosan szerves egységbe olvadnak.”¹⁵

A kultúrának az előzőekben felvázolt forgalmi körére és értelmezéseire támaszkodva megkíséreljük összegezni azokat az elemeket, mozzanatokat, amelyek együttesen, egyfajta „modellszerű kulcsot” nyújthatnak a kultúra, a művelődés fogalmi-elméleti problematikájának komplex megközelítéséhez.¹⁶

1. A kultúra többet jelent az emberi szellem eddigi fejlődésének egyszerű végeredményénél, az anyagi és szellemi értékek, javak összegezésénél (az eddigi kultúra-definíciók legnagyobb része a kultúrának csak azt az aspektusát tartotta szem előtt). Ezekről ugyanis elválaszthatatlan a társadalmi ember állandó alkotó tevékenysége. Ezért a kultúra *egyfelől és elsősorban alkotás, alkotói folyamat*. A történelmi-társadalmi haladás folyamán az ember lényegi erőinek kibontakoztatása által létrehozza, megalkotja és állandóan felhalmozza mindazokat a tapasztalatokat, javakat, értékeket, ismereteket és alkotásokat, melyek a kultúra elsődleges, „enciklopédikus” tartalmát jelentik. Ebben a kultúraalkotási tevékenységben és felhalmozási folyamatban döntő szerepe van a kultúra legfőbb energia-bázisának, a néptömegek történelmileg mindjobban kiteljesedő aktivitásának. Ugyanakkor nélkülözhetetlenül lényeges és meghatározott szerepet játszik ebben a folyamatban a nagy ember, az alkotó zseni és általában az

¹⁵ Walter Ulbrichtnak a bitterfeldi kulturális konferencián elmondott beszédéből.

¹⁶ Ld. idevágó tanulmányaimat: Alföld, 1968. 10. szám; Népművelési Értesítő, 1969. 3. és 4. szám.

értelmiség. A kultúra tartalmát mindenekelőtt a munkával és az egész emberi élettel kapcsolatos technikai találmányok, felfedezések, a filozófiai, természet- és társadalomtudományi ismeretek, gondolatrendszerek és elméletek, valamint művészeti alkotások, eszmék és minden egyéb szellemi termék és tudás összessége képezi, nem statikus állapotában, hanem dinamikus folyamatában, mozgásában felfogva.

2. Noha a kultúra alkotása, a szellemi termelés és „bővített újratermelése”, a kulturális javak megőrzése és felhalmozódása maga is bonyolult társadalmi tevékenység, a már létrehozott kulturális alkotások csakis úgy válhatnak a társadalmi kultúra szerves részévé, ha bekerülnek a kultúra közvetítési, elosztási és terjesztési rendszerébe, vérkeringésébe. Ezért a kultúra másfelől és másodszorban közvetítés, átadás, átszármaztatás, hagyományozás, meg- és átörökítés. A kultúrák közvetítés, -elosztás és -terjesztés egyre hatalmasabbá és bonyolultabbá váló mechanizmusának, csatornarendszerének keretében a már megalkotott és felhalmozott kulturális tartalom eljut az emberi társadalom egymást követő nemzedékeihez, a különböző osztályokhoz, rétegekhez, csoportokhoz és egyénekhez. A kultúrák közvetítés rendszere magában foglalja a közoktatást, a felnővekvő és felnőtt nemzedékek oktatását, képzését és nevelését, az egész közművelődést, beleértve a tömeges kultúra-közlésmódokat és mindezek intézményeit, szervezeteit (iskolai, népművelési és könyvtári intézményhálózat, könyvkiadás, sajtó, film, rádió, televízió, színház, mozi, múzeum és egyéb közgyűjtemények stb.). Feltűnő, bár nem véletlen dolog, hogy a régebbi, marxizmus előtti kultúra-meghatározási kísérletek milyen kevés figyelmet szenteltek a kultúra közvetítési oldalának, funkciójának. A marxista művelődéstudomány az alkotási oldallal egyenrangú jelentőséget tulajdonít a kultúra közvetítési oldalának. A szocialista kulturális forradalom is mindenekelőtt ebben a szférában bontakozik ki, és szünteti meg a régi uralkodó osztályok privilégiumait.

3. A kultúra közvetítésének, elosztásának és terjesztésének legfőbb célja és végső értelme a kultúra befogadása, birtokbavétele, elsajátítása, felhasználása és alkalmazása. Ezért végül, de nem utolsó sorban a kultúra struktúrájában alapvető jelentősége van a befogadásnak, felhasználásnak, alkalmazásnak. A kultúra ebből az aspektusból nézve azt a művelődési közeget jelenti, amelyben a megalkotott és közvetített, elosztott, befogadott kulturális tartalom a társadalmi közösségekben és az egyéneknél lecsapódik, tudatosul, felhasználást, alkalmazást nyer. Ebben a közegben a kultúra közösségi és egyéni életformává, normarendszerré, szokássá és magatartássá válik. Az ide kapcsolódó kulturális tömegjelenségek gazdag, sokrétű és szinte parttalan halmazát nevezzük általában — a szó pozitív értelmében — tömegkultúrának. Fentebb már láttuk, hogy LENIN kultúrafelfogása milyen lényeges szerepet tulajdonított a mindennapi élet kultúrájának, a szocialista tömegkultúrának. A korábbi marxista művelődéstudományi irodalomban még GRAMSCI is mélyenszántó megállapításokat tett a kultúrának ezzel az aspektusával, komplexumával kapcsolatban. Egy kor kultúrája — szerinte — nem egyik vagy másik alkotó kulturális személyiségnek, értelmiségi csoportnak, vagy a néptömegek nagyobb csoportjának a kultúrája, hanem mindezen kulturális variációk halmaza, kombinációja, sőt ellentétes elemek szövevénye. Mindez együttesen egy meghatározott irányban kulminál, kollektív cselekvési normává válik, azaz konkrét és teljes kultúrává, „történelemmé” lesz. Ugyancsak GRAMSCI állapítja meg, hogy lehetetlen egy kultúra elterjedéséről, életképességéről beszélni, ha az egyben nem aktuális politika is, amely szervesen hozzákötődik a népi osztályok életében uralkodó tevékenység-

hez, a munkához, s azért bizonyos határok között szükségképpen a technikához és a természettudományokhoz.¹⁷ Ezek a megállapítások egyébként visszavezetnek bennünket annak hangsúlyozásához, hogy a kultúra e három oldalát, szféráját sem szabad mechanikusan elválasztani, mert azok összekapcsolódnak, átmennek egymásba. A társadalmi, különösen a szocialista emberre ugyanis jellemző, hogy a kultúrának nem csupán elsajátítója és fogyasztója, hanem egyben alkotója és közvetítője is.

A kultúra egészét, az előbbieken felvázolt három oldalát és ezeknek egyes elemeit egyaránt jellemzik a belső pólusok, különböző tagozódások, rétegződések. Világosan megmutatkoznak ezek minden kor, társadalom, nép és nemzet kultúrájában. A legfontosabb és szembetűnőbb ezek közül a *kultúra osztály-, réteg- és csoporttagozódása*. A marxizmus – leninizmus egyik legnagyobb hozzájárulása a művelődéstudományhoz a kultúra osztályjellegéről szóló tanítás, a lenini „két kultúra”-elmélet.¹⁸ Részben az objektív polgári kulturális viszonyok alapján, részben az osztályharc elvét a kultúrára is kiterjesztő marxista művelődéstudományi elmélet ellensúlyozására a polgári kultúráfilozófusok is létrehozták a maguk kultúrszociológiai és „két kultúra” koncepcióit. Az ún. elit- és tömegkultúra, a különböző szubkultúrák, vagy a műszaki-tervezettudományos és a humán kultúra szembeállítás, mesterségesen felnagyított ellentéte és szétszakítása a legtöbb esetben — szándékosan vagy szándéktalanul — inkább összekuszálja, mint elméletileg tisztázza a kultúra valóságos társadalmi tagozódását, rétegződését.

Végül röviden érintjük még a kultúra belső polarizálódásának, felosztásának, másik fontos aspektusát. A kultúra mint beteljesült, létező, tárgyiasult dolog, *objektív* jellegű. Mint képesség, szándék, elérendő cél és eszmény, *szubjektív* jellegű. A kultúra objektív-szubjektív jellegének, oldalának dialektikus értelmezése szorosan kapcsolódik az anyagi-szellemi kultúra fogalompárhoz. A kultúra tartalma nem különíthető el egy tisztán anyagi és egy tisztán szellemi szférára. Minden kulturális jelenség — szinte szétválaszthatatlan egységben — magában hordozza az anyagi és szellemi elemeket, vonatkozásokat, egyaránt. A kulturális valóságban a tartalom mindig valamilyen anyagi, tárgyi, szervezeti, intézményi formákhoz, keretekhez kapcsolódik.

¹⁷ Antonio Gramsci: Marxizmus, kultúra, művészet. Bp. 1965. A kötetben több fejezetben is előkerülnek ezek a kérdések.

¹⁸ A lenini „két nemzet, két kultúra” koncepciót korábban szintén nem hagyta érintetlenül a dogmatizmus hulláma. Ezt a felfogást ugyanis a két világrendszer egymással szemben álló kultúrájára vonatkoztatva és leegyszerűsítve a polgári kultúrát egységesen reakciós, dekadens kultúrának tekintették. Természetesen a kapitalista országok kultúrájának ma is két fő vonulata van, amelyekre érvényesek a lenini megállapítások.

Пал Шош

ТОЛКОВАНИЕ ПОНЯТИЯ «КУЛЬТУРА» В МАРКСИСТСКОЙ ТЕОРИИ КУЛЬТУРЫ

Автор, познакомив нас о предисторией вопроса, делает попытку очертить те элементы, те частные явления, те моменты, которые совместно составляли бы основу, «моделировочный ключ» в деле комплексного анализа, изучения проблематики, связанной с толкованием понятия «культура»: а) культура означает нечто гораздо большее, чем просто окончательные результаты того духовного развития, которое было проделано до сих пор человеком; больше суммы материальных и духовных благ, поскольку постоянная творческая деятельность человека как существа общественного неотделима от всего этого, поэтому культура и является собою творчество, творческий процесс. б) Созданные творения в области культуры, что попали в систему распространения культуры, ее передачи: именно поэтому культура также является собою передачу, сообщение, передачу традиций. в) Важнейшей целью передачи, распространения культуры, основным смыслом этих явлений служит в конечном счете освоение культуры, поэтому в структуре культуры основополагающее значение наряду с творением и его передачей имеет и прием, использование, применение культурной продукции.

Pál Soós

THE INTERPRETATION OF THE IDEA OF CULTURE IN THE MARXIST CIVILISATION THEORY

Having shown the historical antecedents the author tries to outline those elements and phases which collectively could give a „modell-like-key” to the approach of the complex problem of the idea of culture: a) Culture means more than the simple final results of the development of human spirit and more than the whole of the material and intellectual wealth of mankind because the continuous creative activity of the social human being is inseparable from them and for that very reason culture is a creation, a creative process. b) Existing cultural creations can only become an organic part of social culture if they get into the intervening, distributing and spreading system of culture: therefore culture is interposition, transmission and bequest. c) The occupation of the realm of culture is the chief aim and final meaning of its intervening, distribution and spread, so the reception, the use and the application have basic importance in the structure of culture besides creation and transmission.